

گزارش کتاب بررسی تطبیقی آموزه توحید و شرک از دیدگاه مفسران فریقین

محمد رضا بابایی *

سید علی حسینی **

کتاب بررسی تطبیقی آموزه توحید و شرک از دیدگاه مفسران فریقین، پنجمین کتاب از سلسله پژوهش‌های تفسیر تطبیقی به قلم حجت‌الاسلام دکتر فتح‌الله نجارزادگان است که اولین بار در زمستان ۱۴۰۰ شمسی از سوی نشر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) و پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی در قالب ۳۷۴ صفحه به زیور طبع آراسته شد. این کتاب از پنج بخش تشکیل شده است: بخش اول: کلیات آموزه توحید و ضرورت پژوهش؛ بخش دوم: توحید و شرک ذاتی و صفاتی؛ بخش سوم: توحید و شرک ربوبی؛ بخش چهارم: توحید و شرک الوهی؛ بخش پنجم: توحید و شرک عبادی. نویسندگان در بخش‌های سوم و چهارم (توحید و شرک ربوبی، توحید و شرک الوهی) آراء خاص و هابیت را تبیین و نقد می‌کنند.

درباره مؤلف

حجت‌الاسلام دکتر فتح‌الله نجارزادگان سال ۱۳۳۷ در اصفهان به دنیا آمد. مدیر گروه معارف اسلامی دانشگاه تهران بود. سپس معاونت و ریاست دانشکده الهیات دانشکده فارابی قم را عهده‌دار شد. در ضمن، سردبیر مجله پژوهانه تفسیر قرآن، عضو هیئت تحریریه مجله پژوهش‌های قرآن و حدیث، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی و قرآن‌شناخت

---

* دانش‌پژوه مؤسسه تخصصی کلام امام صادق (ع)
mohammad.taha1372@gmail.com

** دانش‌پژوه مؤسسه تخصصی کلام امام صادق (ع)
seyed.ali.hosseini378@gmail.com

بوده است. انجام طرح‌های پژوهشی متعدد در زمینه تفسیر به روش‌های مختلف و تدریس در موضوعات اصول، فلسفه، علوم قرآن، حدیث و تفسیر در حوزه؛ تدریس علوم قرآنی، حدیث و تفسیر در دانشکده اصول‌الدین و مدارس مرکز جهانی علوم اسلامی و تدریس اخلاق، متون اسلامی و معارف در دانشگاه‌ها بخشی از فعالیت‌های علمی ایشان محسوب می‌شود. در حال حاضر ایشان به عنوان دانشیار گروه معارف اسلامی دانشگاه تهران مشغول به فعالیت است.^۱

مروری بر کتاب

در ادامه بخش‌های این کتاب و محتوای هر بخش به صورت کلی بیان می‌شود:

بخش اول: کلیات^۲

مؤلف در این بخش، طی دو فصل، پیشینه پژوهش درباره توحید را بررسی کرده و منابع اعتقادی را به دو گروه تقسیم کرده است: الف) منابعی که مختص مقوله توحیدند؛ ب) منابعی که به سایر آموزه‌های اعتقادی هم اشاره کرده‌اند. سپس طی دو فصل - که در ادامه به آنها اشاره خواهد شد - مطالب مربوط به این بخش را تکمیل می‌کند.

فصل اول: درنگی در آموزه توحید و ضرورت پژوهش^۳ است. مصنف در این فصل، طی دو گفتار به معناشناسی توحید و ضرورت پرداختن به آموزه توحید می‌پردازد.

دکتر نجارزادگان ذیل گفتار درنگی در آموزه توحید^۴، ابتدا معنای توحید را می‌آورد و سپس به وسیله همان تعریف، توحید را اصل الاصول حقایق تکوینی برمی‌شمارد.^۵ او در ادامه به جایگاه توحید در قرآن و مراتب آن با الهام از ادله عقلی و نقلی می‌پردازد. نگارنده، ابتدا توحید را به دو شاخه نظری و عملی و توحید نظری را به شش نوع، تقسیم و برای هر کدام

1. <http://www.najarzadegan.ir>.

۲. ص ۵۸-۱۹.

۳. ص ۳۴-۱۹.

۴. ص ۳۰-۱۹.

۵. ص ۱۹.

توضیحاتی را ارائه می‌کند.^۱

فصل دوم: سیری در پیشینه پژوهش^۲

نویسنده در این فصل با تقسیم‌بندی منابع موجود در زمینه توحید، آنها را به دو گروه عمده منابع غیرانتقادی و انتقادی، تقسیم کرده و به توضیح برخی از آنها پرداخته است.^۳ نگارنده، قسمتی از این فصل را به منابع قرآنی اختصاص داده و در این زمینه با توجه به موضوع توحید و شرک بر اساس تفاسیر ترتیبی و موضوعی، برخی از آثار انتقادی و غیر انتقادی را بررسی کرده است.^۴

بخش دوم: توحید و شرک ذاتی و صفاتی^۵

نگارنده در این بخش طی دو بخش مجزا به توحید ذاتی و صفاتی و شرک ذاتی و صفاتی پرداخته است.

فصل اول: توحید ذاتی و صفاتی^۶

نویسنده در این فصل، بهترین گزینه را برای معرفت به توحید ذاتی و صفاتی و حتی افعالی، درک معارف سوره اخلاص می‌داند.^۷ وی در ادامه در تبیین سوره توحید با استناد به برخی روایات، معنای احد را توضیح داده و احد و واحد را در روایات به یک معنا می‌داند و آن نفی شرک است.^۸ ایشان معتقد است صفات خبری خدا تاویل می‌شوند.^۹

مؤلف بنا به گفته فخر رازی وجوه تفسیری ﴿الله الصمد﴾ را به سه دسته کلی تقسیم و سپس وجوه تفسیر آیه ﴿الله الصمد﴾ را در روایات اهل بیت علیهم‌السلام بررسی می‌کند.^{۱۰} نگارنده

۱. ص ۲۵.

۲. ص ۳۵-۵۸.

۳. ص ۳۶.

۴. ص ۴۳.

۵. ص ۸۶-۵۹.

۶. ص ۶۲-۶۱.

۷. ص ۶۲.

۸. ص ۶۴.

۹. ص ۶۷.

۱۰. ص ۷۰.

معتقد است: آیه «لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوا احد» درباره صفات تنزیهی خداست.^۱

فصل دوم: شرک ذاتی و صفاتی^۲

مصنف در این فصل به شرک اهل کتاب و مشرکان پرداخته و آنها را طی دو گفتار بررسی کرده است.

گفتار اول: شرک اهل کتاب^۳

مؤلف در این گفتار به شرک یهودیان و مسیحیان به سبب بنوت عزیر و حضرت عیسی علیه السلام پرداخته است و با توجه به آیه ۳۰ سوره توبه این گفته خود را تبیین می‌کند که قرآن این پندار را قبول ندارد و با تعبیر «قاتلهم الله انی یوفکون»^۴ آنان را نفرین می‌کند، و سپس در آیه ۵۹ آل عمران مشخصاً پندار مسیحیان را ابطال کرده است.^۵

گفتار دوم: شرک مشرکان^۶

به عقیده مؤلف، مشرکان درباره فرشتگان به انحراف شرک ذاتی دچار شدند و آنان را دختران خدا پنداشتند که ادامه این انحراف در شرک ذاتی به شرک ربوبی، الوهی و عبادی رسید.^۷ نگارنده در ادامه به تلقی مشرکان از جنیان پرداخته و معتقد است که مشرکان، جنیان را شریک خدا می‌پنداشته‌اند.^۸

بخش سوم: توحید و شرک ربوبی^۹

مصنف در این بخش پس از تبیین واژه «رب» اشاره کوتاهی به پیوند این واژه با «اله» و «عبادت» می‌کند و سپس در قالب دو فصل که هر کدام از آنها شش گفتار را شامل

۱. ص ۷۲.

۲. ص ۸۶-۷۷.

۳. ص ۷۹-۷۷.

۴. آیه ۳۰ توبه

۵. ص ۷۸.

۶. ص ۸۵-۷۹.

۷. ص ۸۰.

۸. ص ۸۴.

۹. ص ۸۷.

می‌شود، به تبیین توحید و شرک ربوبی از دیدگاه مفسران فریقین می‌پردازد.

فصل اول: توحید ربوبی از دیدگاه مفسران فریقین^۱

مصنف، فصل اول را تحت عنوان توحید ربوبی از دیدگاه مفسران فریقین طی شش گفتار بررسی کرده است که در ادامه به آنها پرداخته خواهد شد.

گفتار اول: اصطلاح‌شناسی رب^۲

مؤلف در این گفتار به بررسی لغوی رب پرداخته است.^۳ وی دیدگاه قرآن‌پژوهان شیعی را درباره معنای اصطلاحی واژه «رب» به دو گروه کلی تقسیم کرده است: ۱. گروهی رب را از «ر.ب.ب» دانسته و مالکیت معنا می‌کنند؛ ۲. گروهی رب را به معنای تربیت می‌دانند.^۴ و پس از آن دیدگاه مفسران اهل سنت را در چهار گروه، تقسیم‌بندی و مذاقه کرده است: ۱. مالک عالمیان؛ ۲. مالک متصرف؛ ۳. مالک متصرف برای اصلاح و تربیت؛ ۴. تطبیق یکسان از همه یا اکثر کاربردهای لغوی رب.^۵

گفتار دوم: ارزیابی دیدگاه‌های مفسران فریقین^۶

مصنف در این گفتار با پنج دلیل واژه رب را مترادف با مالک، سید، مصلح، صاحب بدون در نظر آوردن شأن تدبیری یا تربیتی آن نمی‌داند.^۷ وی در ادامه با اشاره به ۴ دلیل معتقد است رب از ماده «ر.ب.ی» نیز نمی‌باشد.^۸

گفتار سوم: بازپژوهش معنای «رب» و توحید ربوبی در قرآن^۹

مؤلف با جمع‌بندی ادله قرآنی (یوسف، ۳۹ / طه، ۴۹ و ۵۰ / انعام، ۱۶۴ / معارج، ۴۰ /

۱. ص ۱۵۰-۹۰.

۲. ص ۹۶-۹۰.

۳. ص ۹۰.

۴. ص ۹۲.

۵. ص ۹۳.

۶. ص ۱۰۰-۹۶.

۷. ص ۹۹.

۸. ص ۱۰۰.

۹. ص ۱۰۵-۱۰۱.

قریش، ۳) و ادله روایی تعبیر «مالک مدبر» را حقیقت معنای «رب» می‌داند.^۱

گفتار چهارم: تحلیل کاربردهای رب در قرآن^۲

نویسنده درخصوص کاربرد انحصاری رب برای حق تعالی معتقد است که از نظر لغت‌پژوهان واژه رب به صورت مطلق فقط برای حق تعالی به کار می‌رود^۳ و برای دیگران یا همواره با قید همراه است؛ مانند رب الدار و یا به صورت جمع به کار می‌رود؛ مانند ارباب.^۴

گفتار پنجم: پیامدهای معرفتی و تربیتی باور به توحید ربوبی^۵

مصنف در این گفتار به پیامدهای تربیتی توحید ربوبی پرداخته و معتقد است نمود عملی آن را در آموزه تقوا دید. ترس از قهر و کیفرهای خداوند و ارمغان به مهر و اجر خدا که از شئون توحید ربوبی‌اند و اهرم قوی برای تحریک نیروی تقوا به شمار می‌روند، فعال شدن این نیرو سبب خودکنترلی و مسئولیت‌پذیری در جامعه می‌شود، لذا می‌توان ناهنجاری‌هایی را که در نخواستن ریشه دارد بر پایه توحیدگرایی درمان کرد.^۶

گفتار ششم: ادله توحید ربوبی^۷

مؤلف در این گفتار به ادله توحید ربوبی (ادراک حصولی و معرفت شهودی) اشاره می‌کند. وی ادراک حصولی عقل را بر پایه توحید خالقی می‌داند؛ چراکه تصور صحیح آن سبب می‌شود بدون شک او را مالک مدبر بداند، وی یکی از راه‌های پی‌بردن به توحید خالقی را جدال احسن می‌داند که قرآن آن را در آیات ۷۴ الی ۹۳ سوره انعام از زبان حضرت ابراهیم گزارش داده است.^۸

۱. ص ۱۰۲.

۲. ص ۱۱۴-۱۰۵.

۳. ص ۱۰۵.

۴. ص ۱۰۶.

۵. ص ۱۲۶-۱۱۵.

۶. ص ۱۴۹.

۷. ص ۱۴۸-۱۲۶.

۸. ص ۱۳۱.

مصنف در ادامه به معرفت شهودی بر اساس آیه ۳۰ روم می‌پردازد و معتقد است در این معرفت باید از تنبه و تذکر سخن گفت نه آموزش، و یکی از راه‌های اساسی قرآن برای تنبه به شهود فطری را یادآوری صحنه‌هایی می‌داند که به فقر ذاتی و همزمان به شهود پروردگار خود نایل گردیده است.^۱

فصل دوم: شرک ربوبی از دیدگاه مفسران فریقین^۲

مؤلف در این فصل به شرک ربوبی می‌پردازد و آن را منشأ شرک الوهی و عبادی می‌داند. وی در همین باره و برای اثبات ادعای خود، این فصل را در شش گفتار تدوین می‌کند که در ادامه به آنها اشاره خواهد شد.

گفتار اول: ربوبیت بت‌ها از دیدگاه مفسران فریقین^۳

مؤلف در این گفتار به ربوبیت بت‌ها در بین مشرکان و ربوبیت ارباب متفرق پرداخته است و این تفکیک را ناشی از اختلاف مفسران سلفی پیرو ابن تیمیه انجام داده است، چراکه آنها معتقدند مشرکان به شرک ربوبی دچار نبودند و برای مدعای خود از آیه ۱۰۶ یوسف استفاده می‌کنند، درحالی‌که این استناد خطاست، چراکه آیات دیگری از شرک ربوبی حجازیون خبر داده است.^۴

مصنف در خصوص شرک ربوبی سایر امت‌ها به آیه ۳۹ و ۴۰ یوسف اشاره می‌کند و نظرات مفسران فریقین را در خصوص ارباب متفرقون می‌آورد و در ادامه می‌گوید برخی از مفسران سنی با گرایش سلفی با تفسیر این آیات، کار مشرکان را در شفاعت طلبی از بت‌ها با مومنان از اولیاء و صالحان یکسان دیده‌اند در حالی‌که این غلط است.^۵

۱ ص ۱۴۹

۲ ص ۱۸۸-۱۵۱.

۳ ص ۱۶۰-۱۵۱.

۴ ص ۱۵۲.

۵ ص ۱۶۰

گفتار دوم: ارزیابی دیدگاه فریقین^۱

نویسنده با ارزیابی دیدگاه مفسران به این نکات اشاره دارد:

۱. شرک برهان بردار نیست، لذا دیدگاه مشرکان گاهی متناقض است.
۲. باید در بررسی موضوع شرک، ذهنیت مشرکان را در نظر گرفت و آیات قرآن را منظومه‌ای بررسی کرد.
۳. منظور از ارباب متفرق، تفرق در افعال ارباب است.
۴. برهان حضرت یوسف علیه السلام با توجه به ذهن مشرکان است.
۵. در صورت گسترش مفاد آیات در اجتماع و سیاست باید رابطه رب و مربوب را ترسیم کنیم.
۶. مفسرانی که به سبب این آیات، مسلمانان را در کنار مشرکان جای می‌دهند درک درستی از ذهنیت مشرکان نسبت به بت‌ها و مؤمنان نسبت به اولیا ندارند.

گفتار سوم: روایت احبار و رهبان از دیدگاه مفسران فریقین^۲

مؤلف در این گفتار، نظر مفسران فریقین را بیان می‌کند که می‌گویند یهودیان و مسیحیان بدون قید و شرط از احبار و رهبان پیروی می‌کنند، با آنکه آنان از جانب خود، به حلال و حرام حکم کرده، حلال خدا را حرام و حرام او را حلال می‌کنند.^۳

گفتار چهارم: ارزیابی دیدگاه فریقین^۴

در بررسی دیدگاه مفسران باید پیروان اهل کتاب را از نظر آگاهی به این نوع پیروی از احبار و رهبان دسته‌بندی کرد تا مفاد آیه به‌خوبی درک شود، نکته دیگر آنکه، عبادت در این آیه به معنای اطاعت و شرک در آن نیز، شرک عملی نیست.^۵

۱. ص ۱۷۵-۱۶۱.

۲. ص ۱۷۶-۱۷۵.

۳. ص ۱۷۶.

۴. ص ۱۸۱-۱۷۷.

۵. ص ۱۷۹.

گفتار پنجم: ربوبیت فرعون از دیدگاه مفسران^۱

مؤلف در این گفتار دیدگاه فریقین را در سه گروه دسته‌بندی کرده است:

۱. گروهی به ذکر اجمالی معنای آیه، بدون شرح آن پرداخته‌اند؛
۲. گروهی رب را به معنای مولا و پادشاه می‌دانند؛
۳. گروهی رب را با الوهیت فرعون پیوند زده‌اند.^۲

گفتار هشتم: ارزیابی دیدگاه‌های فریقین^۳

نویسنده در این گفتار معتقد است که دیدگاه نخست قابلیت بررسی ندارد، دیدگاه دوم با سایر آیات در این زمینه ناهمخوان است و دیدگاه سوم به چند دلیل واقع‌بینانه است:

۱. سیاق آیه نیز طغیان علیه خدا را تصدیق می‌کند.
۲. این معنا با سایر آیات همخوان است.
۳. سایر روایات فرعون با این معنا سازگار است.
۴. فرعون براساس این ادعا خود را اله می‌دانست.
۵. استهزاء موسی و هارون نشان از انکار ربوبیت مطلق خداوند از طرف فرعون بود.^۴

بخش چهارم: توحید و شرک الوهی^۵

نویسنده در این بخش، مباحث توحید و شرک اولوهی را ذیل دو فصل مطرح می‌کند. ایشان در فصل اول به تبیین و بررسی توحید الوهی از دیدگاه فریقین و اثبات پیوند اله و رب می‌پردازد و در آخر، ادله توحید الوهی را بیان می‌کند. وی در فصل دوم به موضوع شرک الوهی از دیدگاه فریقین پرداخته و به بررسی الوهیت بت‌ها، نفس، حضرت عیسی و حضرت مریم و فرعون از نگاه فریقین می‌پردازد.

۱. ص ۱۸۳-۱۸۱.

۲. ص ۱۸۲.

۳. ص ۱۸۶-۱۸۳.

۴. ص ۱۸۴ و ۱۸۵.

۵. ص ۱۸۹.

فصل اول: توحید الوهی از دیدگاه فریقین^۱

مؤلف پیش از گفتار اول، ضمن بیان اهمیت جایگاه توحید الوهی می‌گوید: وقتی حقیقت توحید الوهی در قرآن شناخته شود، به درک درست‌تر از معنای عبادت و توحید عبادی راه خواهیم یافت.^۲ او در ادامه مباحث، توحید الوهی را ذیل چهار گفتار بررسی می‌کند.

گفتار اول: اصطلاح‌شناسی اله^۳

نگارنده در این گفتار، ابتدا معناشناسی اله را در لغت، بررسی و برای ریشه آن سه نظر را مطرح می‌کند.

۱. ریشه آن اله یا از إله الیه به معنای فَرَعَ الیه و تحیر فیه.

۲. از وَلِه یوله، الولاه به معنای التجی و تضرع الیه.

۳. از لاه، یلوه، لیاها به معنای احتجب.

ایشان می‌گویند: لغت‌پژوهان باور دارند که إله بدون حرف اضافه به معنای معبود و در سایر معانی از التجاء، اشتیاق، سکونت و... با حرف اضافه «الی» و به معنای تحیر با حرف «فی» به کار می‌رود.^۴

مؤلف پس از آن به بیان معناشناسی اله و الله در دیدگاه مفسران فریقین می‌پردازد و می‌گوید: بیشتر لغت‌پژوهان و مفسران لفظ جلاله «الله» را اسم مشتق می‌دانند و دو ریشه اصلی برای آن برمی‌شمارند.

۱. «لاه» به معنای ارتقاع و احتجاب است و خداوند را نیز به این معنا توصیف می‌کنند.

۲. «إله» که عبادت را در معنای اله، لحاظ کرده است.^۵

۱. ص ۱۹۱.

۲. همان.

۳. ص ۱۹۲.

۴. ص ۱۹۳.

۵. ص ۱۹۵.

گفتار دوم: ارزیابی دیدگاه‌های فریقین^۱

مؤلف دیدگاه‌های مختلف را در چند بند تبیین و ارزیابی می‌کند:

۱. معنای الله برای انسان‌های نخستین نیز شناخته شده بود.
۲. معنای احتجاب و ارتقا برای الله تام نیست؛ زیرا اولاً: مانع اعتقاد به توحید الوهی، تنها در حد خیال و پندار نیست؛ ثانیاً: حق تعالی رفیع و پوشیده از اوهام است؛ اما موجب نمی‌شود، ما لفظ جلاله را از این ماده بدانیم.
۳. الله برای معبود حق وضع شده و الف و لام بر اسم جلاله «الله» برای تفخیم و تعظیم است. روایات نیز مؤید این است.^۲

گفتار سوم: تحلیل پیوند معنای اله با معبود و اله با رب^۳

مؤلف معتقد است که الله برای معبود حق وضع شده و الف و لام بر اسم جلاله الله برای تفخیم و تعظیم است.^۴ همچنین بین «اله» و «رب» واقعی و موهومی پیوند معنایی وجود دارد؛ چون تا آدمی به کسی یا چیزی سمت ربوبی ندهد، او را اله تلقی نخواهد کرد. مؤلف برای اثبات ادعای خود، رابطه بین رب و اله را در آیاتی از قرآن بیان می‌دارد.^۵

گفتار چهارم: ادله توحید الوهی^۶

نگارنده در این گفتار بر ملازمه بین توحید الوهی و ربوبی تأکید می‌کند و توحید الوهی را قابل مشاهده در ادله توحید ربوبی می‌داند. از نظر ایشان ادله توحید الوهی - همانند توحید ربوبی - به دو گروه ادراک حصولی عقلی و معرفت شهودی فطری تقسیم می‌شود. معرفت حصولی عقلی با شبیه‌تذکاری، جدال احسن و برهان تحصیل می‌شود؛ البته هرگز نباید در تحلیل و بررسی این ادله، ذهنیت مشرک را درباره الهه‌های پنداری و منشأ

۱. ص ۱۹۷.

۲. ص ۱۹۸-۱۹۷.

۳. ص ۲۰۰.

۴. ص ۲۰۷.

۵. ص ۲۰۸.

۶. ص ۲۰۹.

الوهیت آنها نادیده گرفت. مؤلف در ادامه، بخشی از ادله قرآنی و روایی را برای اثبات و تنبیه به توحید الوهی و معرفت شهودی می‌آورد و مهم‌ترین روش قرآن را برای تعلیم آن شهود فطری می‌داند.^۱

فصل دوم: شرک الوهی از دیدگاه مفسران فریقین^۲

نویسنده در این فصل، ابعاد شرک انسان را در بت درونی و بیرونی او می‌داند و می‌فرماید: «حجم زیادی از آیات قرآن به بیان شرک الوهی در عصر نزول قرآن و امت‌های پیشین اختصاص یافته است.» او در ادامه به الوهیت بت‌ها، نفس، حضرت عیسی و مریم و فرعون می‌پردازد.^۳

گفتار اول: الوهیت بت‌ها از دیدگاه مفسران فریقین^۴

مؤلف در ابتدا به ضرورت پرداختن به این مسئله اشاره می‌کند و معتقد است تنها نکته‌ای که ضرورت بررسی این موضوع را ایجاب می‌کند، تفسیر برخی از مدعیان سلف از آیات قرآن در باره الوهیت بت در عصر جاهلی عرب است که به پیروی از ابن تیمیه بت‌ها را با قبور اولیاء الله قیاس می‌کند و با این تلقی، انبوهی از امت اسلام به شرک متهم می‌شوند.^۵

گفتار دوم: ارزیابی دیدگاه‌های فریقین^۶

نگارنده در این گفتار، سه اختلاف بین امت با ابن تیمیه را در باب توحید و شرک را ارزیابی می‌کند. اول: اختلاف درباره شرک ربوبی مشرکان حجاز؛^۷ دوم: اختلاف درباره معناشناسی اله و عبادت؛^۸

۱. ص ۲۲۱-۲۰۹.

۲. ص ۲۲۵.

۳. همان.

۴. همان.

۵. همان.

۶. ص ۲۲۷.

۷. همان.

۸. ص ۲۲۹.

سوم: اختلاف در حیات و ملمات مدعو.^۱

گفتار سوم: الوهیت نفس از دیدگاه مفسران فریقین^۲

مؤلف درباره الوهیت نفس از دیدگاه مفسران معتقد است: مفسران شیعه و سنی از این نظر که شیعه و سنی اند، درباره الوهیت نفس در این دو آیه اختلاف ندارند؛ بلکه اختلاف مفسران در این باره به دلیل اختلاف آنها در معنای اصطلاحی «اله» و «عبادت» و نیز عدم استفاده برخی از آنان از سیاق این آیات است. مؤلف در ادامه، اختلافات را در دو گروه بیان می‌کند: گروه اول کسانی که «اله» را در معنای معبود به کار برده‌اند؛ ولی به نوعی در معنای «هواه» تصرف کرده‌اند، این نظریه، بیشتر در بین تابعین مطرح بوده است و گروه دوم به نوعی در معنای «اله» تصرف کرده‌اند؛ ولی «هواه» را در معنای خود به کار برده‌اند.^۳

گفتار چهارم: ارزیابی دیدگاه‌های فریقین^۴

نویسنده در این گفتار به بررسی دو دیدگاهی - که بیان کرده بود - می‌پردازد و درباره دیدگاه اول دو نقطه قوت بیان می‌دارد: اول اینکه واژه اله در معنای معبود (معنای اصلی آن) به کار رفته است و دوم اینکه سیاق آیات را مد نظر قرار داده‌اند؛ اما نقطه ضعفی که بیان می‌کند، این است که تقدیری خلاف ظاهر آیه گرفته‌اند.^۵

نقاط قوت دیدگاه دوم عبارت‌اند از: اینکه سیاق آیات را برای بررسی به درستی بحث کرده و «هواه» را در معنای خود به کار برده‌اند؛ اما نقاط ضعف این دیدگاه، آن است که برخی مفسران در این دسته از سیاق برخی آیات غافل شده‌اند. همچنین در معنای اله تصرف کرده و آن را به مطاع معنا کرده و در آخر اینکه رابطه بین الوهیت نفس را با مطاع

۱. ص ۲۳۰.

۲. ص ۲۳۴.

۳. ص ۲۳۶.

۴. ص ۲۳۸.

۵. همان.

بودن آن بیان نکرده‌اند.^۱

گفتار پنجم: الوهیت حضرت عیسی علیه السلام و مریم علیها السلام از دیدگاه فریقین^۲

مؤلف در این گفتار پس از بیان دو نکته به بررسی دیدگاه فریقین پرداخته است. ایشان پس از طرح چند پرسش درباره الوهیت حضرت عیسی علیه السلام و حضرت مریم علیها السلام می‌گوید: عمدتاً مفسران اهل سنت، متعرض این بحث نشده‌اند. گروهی دیگر از مفسران مانند ابن جریر طبری می‌گویند: مسیحیان پیش از آنکه به فرقه‌های یعقوبیه، ملکانیه و نسطوریه تقسیم شوند، می‌گفتند: اله؛ قدیم، جوهر، واحد و مشتمل بر سه اقنوم است: «ابا و الدا غیر مولود ابناً مولودا غیر والد؛ پدری که مولود نیست، پسری که مولود است؛ ولی پدر نیست.»^۳ گروه سوم، بیشترین تعداد مفسر را دارد. ایشان بر این باورند که مسیحیان الوهیت حضرت مریم علیها السلام را به صورت صریح و رسمی بیان نمی‌کنند؛ ولی از طریق ملازمه با باور به الوهیت حضرت عیسی علیه السلام و یا رفتار مسیحیان نسبت به حضرت مریم علیها السلام، الوهیت حضرت مریم را بر عهده مسیحیان می‌گذارند.

گروهی دیگر، از مفسران هر دو فریقین می‌گویند: «نوع خضوع مسیحیان در برابر حضرت مریم علیها السلام و حضرت عیسی علیه السلام همانند خضوع در برابر اله است؛ چون آنان در این تعظیم و خضوع از حد می‌گذرند؛ از این رو برخی مفسران از این خضوع به خضوع عبودی و یا خضوع الوهی تعبیر می‌کنند.»^۴

گفتار ششم: ارزیابی دیدگاه‌های فریقین^۵

نویسنده معتقد است که ابتدا باید به معنای الوهیت حضرت مسیح علیه السلام در پندار مسیحیان واقف شویم. وی ابتدا آیات موجود درباره الوهیت حضرت مسیح علیه السلام را در چند گروه دسته‌بندی می‌کند و به بیان دیدگاه فریقین می‌پردازد و می‌گوید: «طبق نظر برخی مفسران،

۱. ص ۲۳۹-۲۳۸.

۲. ص ۲۴۲.

۳. ص ۲۴۴.

۴. ص ۲۴۶.

۵. ص ۲۴۸.

مسیحیان حضرت مریم علیها السلام را یکی از اقنوم‌ها می‌دانند و گروهی از آنان (نحله مریمیه) گفته‌اند که مسیحیان به طور رسمی، الوهیت حضرت مریم علیها السلام را پذیرفته‌اند. «برخی دیگر از مفسران گفته‌اند: «مادری که اله می‌زاید، ناگزیر خودش اله است.» دسته‌ای دیگر از مفسران، الوهیت حضرت مریم علیها السلام را بر اساس خالقیت ایشان دانسته‌اند.^۱

گفتار هفتم: الوهیت فرعون از دیدگاه فریقین^۲

نگارنده معتقد است: «قرآن کریم در دو آیه از ادعای الوهیت فرعون پرده برمی‌دارد که هر دو، مواجهه وی با حضرت موسی علیه السلام است.»^۳ سپس ایشان به بیان دیدگاه فریقین پرداخته و گفته است: «نظر مفسرانی که به این موضوع پرداخته‌اند، در دو گروه دسته‌بندی می‌شود: ۱. فرعون می‌دانسته که آفرینش رب یگانه دارد؛ اما رفتار وی به خاطر حفظ قدرت و فریب مردم بود؛ ۲. فرعون و اطرافیانش درباره الوهیت و ربوبیت خدای یگانه جاهل بودند یا در تردید به سر می‌بردند و از این رو فرعون دستور داد برچی مرتفع بسازند تا به خدای موسی برسد.»^۴

گفتار هشتم: ارزیابی دیدگاه‌های فریقین^۵

مؤلف در این گفتار سه دوره زندگی فرعون را بررسی و ادعای الوهیت او را در هر دوره زندگی وی قابل درک و مبتنی بر ادعای ربوبیت او می‌داند که می‌گفت: «أَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى» وی خود را مالک مدبر مستقل در شئون نفع و ضرر در حیات مردم می‌دید؛ برای همین ادعای الوهیت او تنها برای حفظ قدرت یا جنجال تبلیغاتی و فریب مردم نبود؛ بلکه واقعاً خود را اله می‌پنداشت؛ هرچند خالق هستی را انکار نمی‌کرد.^۶

۱. ص ۲۴۸-۲۵۱.

۲. ص ۲۵۱.

۳. همان.

۴. ص ۲۵۳-۲۵۴.

۵. ص ۲۵۵.

۶. ص ۲۵۷.

بخش پنجم: توحید و شرک عبادی^۱

نویسنده در بخش پنجم کتاب به توحید و شرک عبادی می‌پردازد و مطالبش را ذیل دو فصل بیان می‌کند. ایشان در فصل اول به توحید عبادی از دیدگاه مفسران فریقین می‌پردازد و در چهار گفتار اصطلاح‌شناسی عبادت و ارزیابی دیدگاه فریقین به آن، کاربردهای عبادت و ادله توحید عبادی را بررسی می‌کند. ایشان در فصل دوم به شرک عبادی می‌پردازد و در شش گفتار عبادت بت‌ها، عبادت شیطان و عبادت طاغوت را از دیدگاه فریقین، ارزیابی می‌کند.

فصل اول: توحید عبادی از دیدگاه مفسران فریقین^۲

نگارنده، ابتدا به ضرورت معناشناسی عبادت اشاره می‌کند و می‌نویسد: «واژه رب و اله، پیوند تنگاتنگی با عبادت دارند. از آنجا که هدف خلقت، عبادت است، برای ارزیابی واقع‌بینانه از توسل، شفاعت و... - که وهابیان به سبب آن، انبوهی از مسلمانان را مشرک می‌دانند - باید توحید عبادی را بررسی کنیم.»^۳

گفتار اول: اصطلاح‌شناسی عبادت^۴

مؤلف در باب معناشناسی عبادت می‌نویسد که ماده «ع.ب.د» در اصل به معنای هموار و آرام بودن و ضد آن گردن‌کشی، امتناع و غلظت است؛ پس خضوع و تذلل به‌نوعی واژه همنشین در این معناست. برخی نیز این ماده را به معنای اطاعت و فرمانبرداری یا همراه با قیودی دیگر دانسته‌اند.^۵ نویسنده در ادامه به معناشناسی عبادت و توحید عبادی از دیدگاه مفسران فریقین می‌پردازد و این مسئله را در دو محور بررسی می‌کند: الف) محوریّت خضوع و تذلل؛ ب) محوریّت اطاعت.^۶

۱. ص ۲۶۲.

۲. ص ۲۶۵.

۳. ص ۲۶۶-۲۶۵.

۴. ص ۲۶۶.

۵. ص ۲۶۹.

۶. همان.

۷. ص ۲۷۳.

گفتار دوم: ارزیابی دیدگاه فریقین^۱

نویسنده سه نظریه از تعریف عبادت را برای نمونه، ذکر و ایرادهایش را بیان می‌کند.^۲ وی معتقد است اگر عبادت را ابراز تذلل در پیشگاه ربّ یا اله معنا کنیم، این تعریف از عبادت بر عبادت بت‌پرستان نیز صدق می‌کند.^۳ در این تعریف، از طرفی خضوع و فرمانبرداری در برابر غیر خدا مانند خضوع عبد در برابر مولا از تعریف خارج می‌شود و از سوی دیگر، همه کاربردهای عبادت در آن داخل می‌شود.^۴ او در ادامه به تحلیل ارکان معنای عبادت پرداخته و رام شدن و سرسپردگی و رب و اله و عبد را از ارکان عبادت دانسته است.^۵ وی واژه‌های جانشین عبادت را دعا، سجده، شکر می‌داند و ذیل هر کدام به آیاتی از قرآن استناد می‌کند.^۶ مؤلف در آخر، پرداختن به ملاک عابد، رب و اله را ضروری می‌شمرد و می‌گوید: ملاک عبادت، علم و رفتار عابد و نیت اوست و گفتار عابد، دخالتی در این امر ندارد.^۷

گفتار سوم: تحلیل گونه‌ها و کاربردهای عبادت^۸

نگارنده در گفتار سوم به کاربردهای عبادت می‌پردازد و می‌نویسد: با بررسی‌هایی که درباره معنای عبادت صورت گرفت، می‌توان کاربردهای این واژه را در آیات و روایات شناخت؛ از این رو وی تعدادی از آنها را بیان کرده است که عبارتند از: ۱. عبادت حقیقی؛^۹ ۲. عبادت تکوینی؛^{۱۰} ۳. عبادت ارزشی و جایگاه آن در نظام تربیتی قرآن؛^{۱۱} ۴. عبادت عملی؛^{۱۲} ۵. عبادت باطل.^{۱۳}

۱. ص ۲۷۵.

۲. همان.

۳. ص ۲۸۰.

۴. ص ۳۰۳.

۵. ص ۲۸۱.

۶. ص ۲۸۸-۲۸۵.

۷. ص ۲۸۹.

۸. همان.

۹. همان.

۱۰. ص ۲۹۰.

۱۱. همان.

۱۲. ص ۲۹۲.

۱۳. ص ۲۹۴.

گفتار چهارم: ادله توحیدی عبادی^۱

مؤلف در ابتدا بیان می‌کند: خداوند مقدر کرد که جز او پرستیده نشود و این حکم تکوینی یا تشریحی را از سه طریق عقل، نقل و فطرت به انسان ابلاغ کرد. توحید عبادی نیز مبتنی بر توحید ربوبی الوهی است؛ چون عبادت، حس انقیاد و ابراز تذلل در پیشگاه رب یا اله است؛ پس تمام ادله عقلی، نقلی و فطری - که برای اثبات توحید ربوبی و الوهی ذکر شد - در فرآیند اثبات توحید عبادی قرار می‌گیرد. او ادله توحید عبادی را در دو دسته قرار می‌دهد: اول: دلیل ادراک حصولی عقلی؛^۲ دوم: دلیل معرفت شهودی فطری.^۳

فصل دوم: شرک عبادی از دیدگاه مفسران فریقین^۴

مؤلف در این فصل در شش گفتار به بررسی عبادت بت‌ها، عبادت شیطان و عبادت طاغوت می‌پردازد. وی معتقد است که حجم زیادی از آیات قرآن درباره شرک عبادی در امت‌های پیش از اسلام و عصر بعثت در سرزمین حجاز است.

گفتار اول: عبادت بت‌ها از دیدگاه مفسران فریقین^۵

مؤلف در این گفتار مطالبی از ابن تیمیه و مفسران دیگر، ذیل آیه دوم تا چهارم سوره زمر بیان می‌کند.^۶ او می‌نویسد: «ابن تیمیه مؤمنان را با مشرکان در شفاعت برای تقرب به خدا شبیه یکدیگر می‌داند تا جایی که هیچ‌کس چنین شباهتی را پیش از ابن تیمیه مطرح نکرده است.»^۷ مؤلف در ادامه، محمد بن عبدالوهاب و... را طرفدار همین نظریه می‌داند^۸ و سپس به نظریات دیگر مفسران درباره ذهنیت مشرکان در فضای عبادت می‌پردازد.^۹

۱. ص ۲۹۷.

۲. همان.

۳. ص ۳۰۲.

۴. ص ۳۰۷.

۵. همان.

۶. ص ۳۰۸.

۷. همان.

۸. ص ۳۰۹.

۹. ص ۳۱۰-۳۰۷.

گفتار دوم: ارزیابی دیدگاه فریقین^۱

نویسنده در ارزیابی دیدگاه‌های فریقین بیان می‌دارد برای درک درست این مسئله باید بررسی کنیم که عبادت در ذهن مشرک به چه معناست؟ آیا در نظر مشرک، خضوع، التجا و استغاثه در برابر مولی نسبت به نیازش و در برابر بت وجود داشته است یا خیر؟^۲ سپس مؤلف به تبیین تفاوت‌های دیدگاه مؤمنان و مشرکان می‌پردازد و اعتقاد مشرکان به ربوبیت و شفاعت بت به صورت استقلالی را بیان می‌کند و با استناد به آیاتی از قرآن، مشرکان را مقرر به شرک خود می‌داند.^۳

او می‌گوید: «مؤمنان هیچ‌گاه خود را مشرک نمی‌دانند؛ بلکه ایشان شفاعت اولیاء را مأذون از طرف خدا می‌دانند؛ زیرا مشرک به ارباب گوناگون معتقد است؛ اما مؤمن خود را مشرک نمی‌داند؛ چون هیچ چیز را در عرض خدا نمی‌داند. هیچ موحدی نمی‌گوید که چون عبادت من لایق خدا نیست؛ پس باید چیز دیگری را بپرستم تا با عبادت او به خدا نزدیک شوم.»^۴

گفتار سوم: عبادت شیطان از دیدگاه مفسران فریقین^۵

مؤلف بحث در این مسئله را با توجه به آیه ۴۴ و ۴۵ سوره مریم^۶ ذیل دو محور می‌داند: محور اول: اصطلاح‌شناسی عبادت شیطان و رابطه این مقوله با عبادت بت‌ها؛^۷ محور دوم: رابطه مقوله‌های یاد شده با ولایت شیطان.^۸

گفتار چهارم: ارزیابی دیدگاه فریقین^۹

مؤلف در ارزیابی محور اول می‌گوید: عبادت شیطان مترادف با اطاعت او نیست و برای این ادعا دلایلی بیان می‌کند؛ از جمله اینکه اولاً: اطاعت و عبادت دو مقوله‌اند؛ ثانیاً: در

۱. ص ۳۱۰.

۲. همان.

۳. ص ۳۱۱.

۴. ص ۳۱۲.

۵. ص ۳۱۳.

۶. ص ۳۱۴.

۷. ص ۳۱۵.

۸. ص ۳۱۸.

۹. ص ۳۲۲.

برخی از آیات از عبادت شیطان و در برخی دیگر از اطاعت او نهی شده است و سپس دیدگاه مفسران را به صورت طبقه‌بندی شده بیان می‌کند.^۱

نگارنده در ارزیابی محور دوم می‌گوید: «کسی که از یاد خدا روی برتابد، شیطان همنشین او می‌شود. این همنشینی بدون بهره‌کشی نیست و رفته‌رفته، جوارح وی رنگ و بوی شیطان می‌گیرد و ظلمت، جایگزین نور الهی می‌شود.»^۲

گفتار پنجم: عبادت طاغوت از دیدگاه مفسران فریقین^۳

نویسنده در ابتدا به آیات قرآن در جهت اصطلاح‌شناسی طاغوت می‌پردازد و بیان می‌دارد که رسالت همه انبیا دور کردن افراد و جامعه از طاغوتیان است؛ زیرا عبادت خدا بدون کفر و دوری از طاغوت صورت نمی‌بندد. بین شیطان و طاغوت، رابطه قطعی است.^۴ ایشان در ادامه، نظر برخی از افراد را بیان می‌کند که توسل جویی و شفاعت‌طلبی را نزد قبور، عبادت طاغوت می‌نامند؛ مانند صالح بن فوزان، مغراوی و...^۵ سپس او سراغ دیدگاه مفسران درباره معنانشناسی طاغوت می‌رود و دیدگاه‌های شیعه و اهل سنت را بیان می‌کند که تفاوت چندانی با هم ندارند.^۶

گفتار ششم: ارزیابی دیدگاه فریقین^۷

نویسنده در این گفتار برای تصحیح و تکمیل دیدگاه‌های فریقین به دو مسئله می‌پردازد: ۱. راه‌های شناخت طاغوت و درنگ در رسالت انبیا؛^۸ ۲. اطاعت طاغوت غیر از عبادت طاغوت است.^۹

۱. ص ۳۲۳.

۲. ص ۳۲۹.

۳. ص ۳۳۰.

۴. ص ۳۳۱.

۵. همان.

۶. ص ۳۳۶-۳۳۴.

۷. ص ۳۳۶.

۸. ص ۳۳۷.

۹. ص ۳۳۸.